

Araştırma Makalesi • Research Article

Between Tolerance and Boundaries: The Social, Economic and Cultural Dynamics of The Jewish Community in Early Modern Venetian Crete

Tolerans ve Sınırlar Arasında: Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası'ndaki Yahudi Toplumunun Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Dinamikleri¹

Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI²

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 6 May 2025

Received in revised: 12 June 2025

Accepted: 13 June 2025

Keywords:

Venice

Crete

Jewish

Community

Eastern Mediterranean

ABSTRACT

Latin Catholics and Greek Orthodox Christians were the majority on the island of Crete under Venetian rule in the Early Modern Period, but there was also a small yet active Jewish community. They maintained their presence mainly in the capital city of Candia, as well as Rethymno and Chania. Known to have been present on the island since the Byzantine Empire, Jews differed from other communities in terms of trade and tax obligations. This was because Jews were a community tolerated by Venetian rulers on the island. Although this situation sometimes caused intervened unrest among other communities on the island, Venice intervened when necessary. They were forced to live in designated neighbourhoods and wear specific clothing to prevent social segregation although the Venetian rulers granted religious freedom to the Jews, who were part of the economic and social life of the island of Crete. Nevertheless, the island's major merchants were Jews, and they worked in professions such as banking, jewellery making, textile production, agriculture, leatherworking and moneylending. Giacomo Foscarini, who was appointed to the island in 1574, issued a decree clearly defining the boundaries between Jews, Christians, and Latins. After the Ottomans conquered the island, Jews were granted dhimmi status and continued to live there.

MAKALEBİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru tarihi: 6 Mayıs 2025

Revizyon tarihi: 12 Haziran 2025

Kabul tarihi: 13 Haziran 2025

Anahtar Kelimeler:

Venedik

Girit Adası

Yahudi

Toplum

Doğu Akdeniz

ÖZ

Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde bulunan Girit Adası'nda Latin Katolikler ve Ortodoks halk çoğunlukta olsalar da adada azınlık olmasına karşın aktif bir Yahudi cemaati bulunmaktaydı. Yahudiler, Girit Adası'nın başkenti Kandiye başta olmak üzere Resmo ve Hanya merkezli olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi. Bizans İmparatorluğu döneminden itibaren adadaki varlığı bilinen Yahudiler özellikle ticaret ve vergi yükümlülükleriyle diğer topluluklardan farklıydı. Çünkü Yahudiler adada Venedikli yöneticilerce tolerans gösterilerek kabul edilen bir topluluktur. Bu durum zaman zaman adadaki diğer toplumlar arasında kargaşaya sebebiyet verse de Venedik Devleti duruma zamanında müdahalede bulunurdu. Girit Adası'ndaki ekonomik ve toplumsal yaşamın bir parçası olan Yahudilere Venedikli yöneticiler tarafından dini özgürlük tanınmış olmasına karşın kendilerine ayrılan mahallelerde yaşamaya zorlanmışlar ve toplumsal ayrılmayı önlemek adına belirli kıyafetler giymek zorunda kalmışlardır. Öte yandan adadaki tüccarların çoğu Yahudilerden oluşmaktaydı ve bankerlik, kuyumculuk, tekstil üretimi, tarım işçisi, dericilik ve tefecilik gibi iş kollarında Yahudiler çalışmaktaydı. 1574 yılına gelindiğindeyse adaya atanan Giacomo Foscarini bir ferman düzenleyerek Yahudiler, Hristiyan ve Latinler arasındaki sınırları kesin olarak belirlerken Osmanlıların adayı fethinden sonra Yahudiler zımmi statüsü tanınarak adadaki varlıklarını sürdürmüşlerdi.

¹ Bu makale, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Dr. Öğretim Üyesi Nuri Adıyeke'nin danışmanlığında, tarafıma hazırlanan “Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1453-1669)” başlıklı doktora tezinden üretilerek hazırlanmıştır. Aynı zamanda bu makale, 23 Mayıs 2024 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde düzenlenen “Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda “Yeni Çağ Venedik Hâkimiyeti Girit Adası'nda Yahudi Toplumunun Varlığı” başlığıyla özet bildirisi olarak sunulmuştur.

² Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE Tarih (Yeni Çağ) Anabilim Dalı, cicekhulya3588@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7287-3124.

GİRİŞ

Yahudiler tarihöncesi dönemlerden itibaren dünyanın pek çok yerinde yaşamışlardır ve olumlu/olumsuz dünya tarihine etki etmişlerdir. Yahudiler her ne kadar sıklıkla Kudüs kenti ile ilişkilendirilse de ileriki tarihlerde Avrupa başta olmak üzere Venedik ve Venedik'in Doğu Akdeniz'de sahip olduğu önemli adalarda ve liman kentlerinde faaliyet göstermişlerdir. Yahudilerin etkin bir şekilde faaliyet gösterdikleri yerlerden bir tanesi de Girit Adası idi.³ Girit Adası, Venedik egemenliği boyunca hem stratejik hem de ekonomik açıdan Venedik Devleti'nin deniz aşırı topraklarının en değerli parçalarından biri olarak kabul görmüştür. 1204 ile 1669 yılları arasında Girit Adası'nda hüküm süren Venedik Devleti, adada çok katmanlı bir yapının oluşmasını sağlayarak buradaki tüm sınıflardan yararlanmıştır. Özellikle ticari ve ekonomik faaliyetlerde yararlandığı Yahudiler başkent Kandiye, Hanya ve Resmo gibi adanın büyük şehirlerinde varlıklarını yoğun olarak sürdürmüşler ve gerek ada içindeki sosyal dengeyi sağlamışlar gerekse de Doğu Akdeniz ve Batı Avrupa arasındaki ticarete önemli bir rol oynamışlardır. Başka bir ifadeyle Yahudiler Girit Adası ile birlikte Akdeniz genelinde bağlayıcı bir unsur olmuşlardır. Çünkü Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı kentlerinde, Sakız ve Rodos adalarında ve İtalya'nın çeşitli kentlerinde yaşayan Yahudi cemaatleriyle iletişim kurarak limanlar arası ticari faaliyetlerde mal ve bilgi dolaşımında aracılık yapmıştır. Bu aracılığı Doğu Akdeniz'deki en büyük kolonisi Girit'te bulunan Yahudilerle sağlamıştır. Kısacası Yahudiler Akdeniz'in çok kültürlü yapısında diplomatik, ticari ve kültürel aktarımlarla Venedik Cumhuriyeti'ni besleyen ve Venedik yöneticileri tarafından kullanışlı bulunan ve kontrol edilen bir azınlık idi.

Doğu Akdeniz'in coğrafi anlamda "kilidi" olarak nitelendirilen Girit Adası'nda yaşayan Yahudi cemaati burada bulunan yerli halkın dilini öğrenip kültürüne uyum sağlayarak yaşamıştır. Genelinde Girit özelinde ise başkent Kandiye'de ağırlıklı olarak yaşayan Yahudi cemaati, Yeni Çağ Doğu Akdeniz dünyasında azınlık cemaatlerin dönüşümünü anlamak için örnek teşkil eden, özgün ve dinamik bir topluluktur. Söz konusu çalışma ile Yeni Çağ Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda yaşayan Yahudi toplumunun azınlık bir grup olarak nasıl "bağlantı ve üretim aktörü" gibi çalıştıklarının açıklanması hedeflenmiştir. Ayrıca Venedik Devleti'nin "baskı ve toleransı" arasında varlıklarını nasıl sürdürdüklerinin, sosyal yapısının ve ekonomik faaliyetlerinin genel çerçevede incelenmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu perspektif Venedik'in idaresinde bulunan Yahudi toplumunun adada gösterdiği uyum, direnç ve esnekliği göstermesi ve Doğu Akdeniz'deki Yahudi cemaatlerinin nasıl yaşadıkları, yeni koşullara nasıl uyum sağladıkları ve kimliklerini nasıl koruduklarına dair genel ipuçları sunması açısından özgün bir örnek teşkil etmektedir.

1.YENİ ÇAĞ VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT YAHUDİLERİNİN SOSYO-EKONOMİK YAŞANTISINA GENEL BİR BAKIŞ

Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın demografik yapısını oluşturan unsurlardan biri, sayıları Latin ve Ortodokslara nazaran çok daha az olan fakat hayatın her alanında oldukça fazla etkileri olan Yahudilerdir. Tarihleri Eski Çağ'a kadar inen ve "Judei/Zudei" veya "Hebrei" olarak bilinen Yahudiler Girit Adası'nda Bizans döneminden itibaren somut bir şekilde görülmüşlerdir. Bizans döneminde Girit Adası'nda Aşkenaz, Sefarad, Romaniot⁴, İtalyan ve Arap Yahudileri gibi ritüelleri birbirlerinden farklı Yahudiler bulunmaktaydı. Ayrıca Girit Adası'nda Yunanca konuşup ayinlerde

³Yahudi toplumunun tarihöncesi dönemlerden itibaren Girit Adası'na yerleştikleri bilinmektedir. Fakat toplu bir Yahudi yerleşiminin veya mahallesinin varlığı Bizans dönemine dayandırılmaktadır. Stylianos V. Spyridakis, "Notes on the Jews of Gortyna and Crete", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1988 1988, pp. 171; Bizans döneminde Avrupa'dan ve Doğu'dan Girit Adası'na Yahudi nüfusunun aktarılmaya başlandığını kaynaklardaki bilgiler doğrulamaktadır. Chryssa A. Maltezou, "From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)", *Mediterranean Historical Review* 1995, p.142.

⁴ Romaniot, Bizans İmparatorluğu döneminde Girit Adası'nda yaşayan ve Yunanca konuşan Yahudi cemaatine verilen isimdir. Ilona Steimann, "Making Illuminated Hagganot in Venetian Candia", *Mediterranean Historical Review*, 27/2, s.162.

Romaniot geleneklerine göre hareket eden Yahudiler de Grekofon olarak bilinmekteydi.⁵ Bizans döneminde Batı Avrupa'dan adaya gelen ve adada yaşayan farklı geleneklere sahip bu Yahudi nüfus için adada bir mahalle tahsis edilmişti.⁶ Venedik Devleti, Bizans döneminde olduğu gibi, Girit Adası'na hâkim olduktan sonra da adaya Yahudi göçleri devam etmiştir.⁷ Özellikle 1492 yılında İspanya'dan kovulan Yahudilerin bir kısmı Girit'e göç etmiştir. Girit'e daha önce yerleşenlerin bir kısmı da Napoli Krallığı'nda yaşayan ve Germen kökenli Aşkenaz Yahudileri idi.⁸

XV. yüzyıldan sonra da Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'na Yahudi göçleri devam etmiştir.⁹ Aynı zamanda adada "Giudecca/Zuecca/Zudecca" adıyla Bizans'tan kalma Yahudi mahallesi geleneği de sürdürülmüştür. Yahudi mahalleleri Girit Adası'nda özellikle başkent Kandiye (Heraklion), Resmo (Retymon) ve Hanya'da görülmüştür. Söz konusu mahalleleri kendi istekleriyle mi oluşturdukları yoksa zorunlu olarak içinde bulundukları devlet tarafından mı kendilerine tahsis edildiği noktasındaki bilgiler yetersiz kalmıştır. Bu alanda çalışan araştırmacıların görüşleri Yahudilerin uzun zamandır Kandiye'de kendi tercihleriyle bir Yahudi mahallesinde yaşadıkları fakat 1325 yılından itibaren Yahudilerin, Venedikli yetkililer tarafından kendi mahallelerinde yaşamaya zorlandıkları yönündedir.¹⁰ Hatta 27 Mart 1403 tarihinde Venedik Senatosu'nun kararlarında Yahudilerin yaşadıkları mahalleye dair bilgiler de bulunmaktadır.¹¹

Kendilerine ayrılan mahallelerde yaşayan Yahudiler ile diğer topluluklar arasında bazı durumlarda anlaşmazlıklar yaşanabiliyordu. XV. yüzyılın başlarında Venedik Devleti, yerli halkın artan baskısı nedeniyle Yahudi cemaatine birtakım kısıtlamalar uygulamıştır. Venedik'in 1423 yılında sahip olduğu tüm topraklarda ikamet eden Yahudilerin herhangi bir Yahudi mahallesi dışında gayrimenkul sahibi olmalarının yasaklaması da bu kısıtlamalardan yalnızca bir tanesi idi. 1448 yılında ise Yahudi mahallesinin sınırları haçlarla işaretlenmiş ve Yoste adlı bir Yahudi, Antonius Gradenico'nun emriyle birçok kez hapisaneye gönderilmişti.¹² 1450 yılında Kandiye'deki Dominiken manastırının artan şikayetleri nedeniyle Yahudi mahallesinin tamamen duvarlarla çevrilmesi ise Venedik yönetiminin Yahudileri şehir içinde belirli alanlarda yaşamaya teşviki olarak gösterilebilir.¹³ Bu mekânsal ayırım, Venedik öncesine dayanan bir uygulamaydı ve Venedikliler tarafından zamanla geliştirilerek

⁵ Rena Lauer, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the fifteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, Vol.27, No.2, 2012, s.130; Siren Bora, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", *Ege Araştırmaları I Batı Anadolu'da Giritliler*, ed. Tuncay Ercan Sepetçioğlu-Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, İzmir 2019, s.132.

⁶ Maltezou, "From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)", s.142.

⁷ David Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to Mid-Fifteenth Century: Some Aspect of Their Evolution", in. David Jacoby, *Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond*, Routledge, London 2018, s.180; Martin Borysek, "The Jews of Venetian Candia: The Challenges of External Influences and Internal Diversity as Reflected in Takkanot Kandyah", *Journal of the Medieval Mediterranean* 2014, s.248; 1204 yılında gerçekleşen IV. Haçlı Seferi ile Venedik Cumhuriyeti, Bizans Devleti'ne ait önemli liman kentlerine ve adalara hâkim olmuştu. IV. Haçlı Seferi şüphesiz hem Venedik hem de Bizans Devleti için ileriye dönük gelişmeler açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Venedik'in Bizans Devleti'nden aldığı topraklarla genişlediği ve Bizans'ın da kaybettiği topraklardan sonra hızla çöküşe gittiği önemli bir olaydı. Dördüncü Haçlı Seferi için bkz. Geoffroi de Villehardouin Henri de Valenciennes, *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016; Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)-İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2013.

⁸ Bora, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", s.133.

⁹ Bora, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", s.133.

¹⁰ Lauer, Kandiye'de uzun yıllar önce yaşayan insanların kendi tercihleriyle bir Yahudi mahallesi oluşturduklarını ve burada yaşadıklarını belirttikten sonra 1325 yılında Venedikli yöneticilere bu tip mahallelerde yaşamaya zorlandıklarını belirtmiştir. Rena Lauer "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century", *Mediterranean Historical Review* 2012, s.130.

¹¹ "1 Ocak'ta yönetimimizce Kandiye'nin batı tarafındaki Yahudi mahallesinin bulunduğu noktadan denize kadar uzanan Kandiye şehir surunun yirmi adımlık bir kısmının çöktüğü ve denize düştüğü yazılmıştır. Söz konusu şehir bu nedenden dolayı savunmasız kalmıştır ve surun derhal onarılması gerekmektedir. Eğer bu iş ertelenirse maliyet çok daha fazla artacak. Hazinesin birçok masrafı bulunmakla beraber yönetimimiz onarım için gerekli önlemleri almalıdır." ASV, *Senato Misti*, 27 Marci (Mart) 1403, f.71; Emre Kaymakçı, *Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2024, s.156.

¹² Kaymakçı, *Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)*, s.158; ASV, *Senato Misti Registre*, 27 Ekim 1448, fol.82v.

¹³ Lauer, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century", s.130.

uygulanmaya devam edilmişti.¹⁴ Ancak Yahudi toplumunun bir kısmı Kandiye, Resmo ve Hanya'da kendilerine ayrılan özel mahallelerin sınırları dışında ve sadece mesleklerini sürdürebilmek için yaşayabiliyorlardı.¹⁵ Örnek vermek gerekirse özellikle şehrin batı sınırlarında bulunan tabakhanelerde çalışan Yahudiler işyerlerine yakın yerlerde ikamet edebiliyorlardı.

Kendilerine ayrılan mahallerde ve meslekleri gereği iş yerlerine yakın yerlerde yaşayan Yahudi cemaati söz konusu mekânsal ayrıma rağmen Girit'te devlet tarafından tüzel kişilik olarak tanınan tek sosyo-dini kurumdu¹⁶ ve bu statü herhangi bir cemaat ya da temsil örgütlenmesinden yoksun olan Giritli Ortodokslara göre önemli bir avantaj idi. Fakat tüm bu avantajlı durumlara rağmen Yahudi nüfusu aşağı yukarı dalgalanmalar göstermekteydi ve Venedik hâkimiyetinde yaşadıkları yüzyıllarda Yahudi nüfusunda yukarıya dönük bir ivmeden söz edilememektedir. Çünkü Yahudiler bazı dönemler çeşitli nedenlerle¹⁷ Venedikli yetkililer tarafından adadan sürgün edilebilir ve sürgün edildikleri gibi de birkaç yıl sonra yine Venedikli yetkililerce geri dönmelerine izin verilebilirdi.¹⁸ XVI. yüzyılın başlarına kadar kesin olmamakla beraber Yahudi nüfusunun Kandiye'de 500 ile 800 arasında değiştiği fakat 1627 yılında yapılan bir nüfus sayımına göre ise adada toplam Yahudi nüfusunun 1.160 olduğu belirtilmektedir.¹⁹ Girit Adası'nda nüfusun çoğunluğunu Ortodoks halk ve Katolik Latinler oluştursa da toplam nüfusunun 1534 yılında 175.000'lere kadar düştüğü²⁰ ve 1627'de genel nüfusun 192.725 olarak açıklandığı adada Yahudi nüfusun dalgalanmalı da olsa genel nüfusun yüzde yedisini oluşturduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²¹

XV. yüzyıla gelindiğinde Girit Adası'nda Yahudiler ile Venedikli yetkililer ve diğer toplumlar arasında meydana gelen olayları görüşmek ve karara bağlamak için zengin Yahudi aileler arasında seçkin bir lider belirlenmiştir. *Condostavlos/Condestabulo/contestabile* unvanı verilen cemaat lideri genellikle hükümet ile Yahudiler arasında arabulucu rolündeydi.²² *Condestabulo*'nun görevleriyle ilgili ayrıntı vermek gerekirse yukarıda da belirtildiği gibi en önemli görevi Venedik makamlarıyla iletişim kurmak ve Yahudiler lehine sonuçlanacak bir müdahalede bulunmaktır. Bunun dışında Venedik kanunlarını cemaat üyelerine bildirmek, cemaat içinde düzeni sağlamak, üyeler arasında vergileri adaletli bir şekilde dağıtmak, temel gıda maddelerinin fiyatlarını belirlemek gibi temel görevleri vardı. Cemaat lideri kendisi dışında "kantör",²³ kâtip ve "camerlenghi"²⁴ gibi kendi memurları yardımıyla bu görevlerini yerine getirirdi. Venedik hükümetinin Yahudi cemaatinin iç işlerine müdahalesi sınırlıydı. Venedikli yetkililer sadece *Condestabulo*'nun seçimini onaylamakla birlikte gerektiğinde mali ve disiplinle ilgili konularda Yahudi liderliğinin talebi üzerine yetkilerini kullanmasına yardımcı oluyorlardı.²⁵ Bu noktada Yahudiler için oldukça önemli olan bir kişiden söz edilmelidir. Yahudilerin "rabbi"si yani hahamı olan Eliyyah Capsali 1490-1555 yılları arasında yaşamış, İtalya'da eğitim gördükten sonra Kandiye'de haham olup 1522 yılında Kandiye'deki Yahudi cemaatinin başına geçmiştir.²⁶ Eliyyah Capsali'nin

¹⁴ Benjamin Arbel, "Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration", *Centro Tedesco di Studi Veneziani, Interstizi Culture Ebraico-Cristiane a Venezia e nei Suoi Domini dal Medioevo all'Eta Moderna*, cura di Uwe Israel-Robert Jütte-Reinhold C. Muller, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2010, p.284.

¹⁵ Arbel, p.284.

¹⁶ Jacoby, "Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and conflict", s.253.

¹⁷ Söz konusu nedenlerden birkaç tanesini şu şekilde sıralamak mümkündür: Adada meydana gelen salgın hastalıklardan dolayı suçlandıkları için bir kısım Yahudi adadan sürgün edilirdi. Venedik'teki bir salgın durumunda Yahudiler adaya gönderilebilirdi. Yahudiler, Venedik hükümeti tarafından savaş zamanlarında çok ağır vergilere maruz kaldıklarında vergi vermekte sorun yaratabiliyorlardı ve bu durumda adayı terk edebiliyorlardı. Ayrıca Avrupa'nın birçok yerinden kovulan Yahudilerin bir kısmı da Girit Adası'na yerleşirdi.

¹⁸ Jacoby, "Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and conflict", s.248.

¹⁹ Starr, s.60.

²⁰ Theoharis, Detorakis, *History of Crete*, Translated by John C. Davis, Iraklion, Crete, 1994, s.184.

²¹ Starr, s.61.

²² Lauer, s.191

²³ Kantör, sinagogun ritüellerinden sorumlu memurdur.

²⁴ Camerlenghi adıyla bilinen görevliler günümüzdeki hazineدارlara karşılık gelmektedir.

²⁵ Jacoby, "Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and conflict", s.253.

²⁶ Eliyyah Capsali, treccani erişim tarihi:15.07.2024.

babası 1492 yılında İspanya'dan kovulan Yahudilerin Kandiye'ye yerleşmesinde yardımcı olmuştur.²⁷ Eliyyah Capsali de babası gibi Yahudi toplumunu Ortodoks halkın tehdidinden koruyup kaçmalarını sağlamış ve bu durum Yahudiler tarafından kutlanması gereken bir bayram olarak kabul edilmiştir. Sonraki yıllarda "Kandiye Purimi" olarak adlandırılan bu bayram Yahudi cemaatinin kriz anından sonra kendi hafızasını örgütleme biçimi, bir tür ritüel pratiğinin somut bir örneği olarak kabul edilmiştir.²⁸

Yahudi toplumu tarih boyunca egemenliği altında bulunduğu devletlerin milli kültür ve değerlerine uyum sağlamasına karşın kendi iç dinamiklerini asla göz ardı etmemiştir. Bazı dönemlerde "öteki" algısına maruz kalmalarına rağmen birtakım ayrıcalıklara sahip olmayı başarmıştır. Yahudi toplumunun elde ettiği ayrıcalıkların büyük bir kısmı ekonomiktir. Yahudiler bu dönemlerde geçmişten getirdikleri ekonomik faaliyetlerini ve mesleklerini sürdürmüşlerdir. Girit Adası'ndaki diğer topluluklara nazaran oldukça çeşitli mesleklerde görev almışlardır. Bu mesleklerin arasında şarap yapım ustalığı ve satıcılığı,²⁹ dericilik, ayakkabı ustalığı, fırıncılık, varil imalatçılığı, seyyar satıcılık, tarım ürünleri ve hayvancılıkta kırsal tüccarlık, dükkân işletmeciliği, uluslararası arenada tüccarlık yapmak, boyacılık, doktorluk, avukatlık, terziilik, hizmetçilik, ressamlık ve öğretmenlik gibi meslekler bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Yahudilerin çivit ticaretiyle dahi uğraştığı görülmektedir.³⁰ Yahudi toplumunun tüm meslekler dışında kentlerde yaşamları neticesinde gelirlerinin büyük bir kısmını tefecilikten elde ettiğini de belirtmek gerekir. Bizans döneminden beri tefecilik yaptıkları bilinen Yahudiler ekonominin her alanında faaliyet gösterdikleri için tefeciliği her dönem bir meslek olarak sürdürmüşlerdir. Tefecilik aynı zamanda Venedikli yetkililere sıkıntı da yaratabiliyordu. Bu nedenle tefeciliğe dair Venedikli yetkililere çok sayıda suç duyurusu yapılmaktaydı. Bunlar uygulanan yüksek faiz oranları ve ödenmeyen vergilere dair bildirilerdi. Yahudi tefecilerden borç alan ve borcunu ödemekte güçlük çeken bazı soylular dahi yetkililere şikayetlerde bulunmuşlardı. Yahudilerin yapmış olduğu bu tefeciliğe dair çok fazla şikâyet gelse de Venedikli yetkililer tarafından tefecilik çok nadir olarak suç teşkil ediyordu.³¹ Orta Çağ Girit'inde Yahudiler büyük oranlarda faiz ve ortaklıklardan kâr elde etmişler ve adada nüfus olarak Ortodoks halktan daha az olmalarına karşın daha iyi bir hayat yaşamışlardı. Yerli halktan daha iyi bir yaşam sürdürmelerinin nedeni yukarıda belirtildiği gibi

²⁷Ed.C.Kafadar-H.Karateke-C.Fleischer, *Historians of the Ottoman Empire*, Elia Capsali, s.1. https://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/default/files/capsali_en.pdf

²⁸ Starr, ss.69-70; Preveze Deniz Muharebesi sonucunda Osmanlılar tarafından mağlup edilen Venedik'e Girit Adası'nda asıl sıkıntı yaratan olaylar Yunanlar ile Yahudiler arasında giderek artan krizin köriklenmesiydi. Yunanlar bir süredir Yahudi toplumuna karşı ayrımcı davranışlar sergiliyorlardı. Bu davranışlarını Venedik Devleti'nin Osmanlı ile yaptığı yoğun ve yorucu savaşta da sürdürmüşlerdi. Neticede Yahudi cemaatinin 1537-1540 yılları arasında Yahudi mahallesinde Türkleri barındırdığına dair Yunanlar arasında söylentiler yayılmıştı. Yahudileri Türk casusu olarak suçladıkları söylentilerinin artmasıyla adadaki Yahudilere yönelik şiddetin boyutları aynı derecede çoğalmıştı. Venedikli yetkililer Yunanlara karşı sert önlemler alarak bu durumu yatıştırmaya çalışmışlardı. Söylentiler herhangi bir kayba sebebiyet vermemiş olsa da dönemin Yahudi kuşağında derin bir iz bırakmış ve 1541 yazında olayların gerçekleştiği tarihte bunu kutlanacak bir olay haline getirmişlerdi. Borysek, "The Jews of Venetian Candia: The Challenges of External Influences and Internal Diversity as Reflected in Takkanot Kandiyyah", *Journal of the Medieval Mediterranean*, pp. 241-242.

²⁹ Girit Adası'nda üretimi yapılan şarap hem Avrupa'nın kuzey bölgelerine hem de özellikle Yahudiler tarafından İskenderiye'ye taşınıyordu. "Item these Mahomedans drink no wine, which is forbidden by their prophet Mahomet, although there are many who drink wine secretly with Mamelukes and Jews. Since non may keep wine openly upon penalty of death, in accordance with law, much wine is brought secretly into the town by the Mamelukes from Candia in little barrels covered with linen cloths, for one of which fourteen ducats has to be paid." *The Pilgrimage of Arnold von Harff*, trs. Malcolm Letts, Printed for the Hakluyt Society, London, 1946, ss.118-119; şarabın yanı sıra kosher haline getirilen peynirler de Yahudiler tarafından Girit Adası dışına ticareti yapılan ürünler arasında bulunmaktadır. David Jacoby, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Routledge, London, 1989, s.309.

³⁰Joshua Starr, "Jewish Life in Crete Under the Rule of Venice", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 1942, Vol. 12, (1942), p.90; Çivit otu, brassicaceae (Cruciferae) familyasının Isatis cinsine mensup ve 40 ile 90 cm'ye kadar boylanabilen, iki yıllık, parlak sarı renk çiçekli ve otsu bir bitki olarak bilinmektedir. Çivit otunun (Isatis tinctoria L.) anavatanı Kafkasya yamaçlarıdır ve uzak doğudan Himalayalar'a kadar yayılmıştır." Fazlıhan Yılmaz, "Çivit Otunun Yünlü Kumaşlar İçin Doğal Boyarmadde Kaynağı Olarak Kullanılması", *GSED* 2020, Cilt: 26, Sayı: 45, s.485.; Süleyman Kızıl-Neşet Arslan, "Bazı Çivit Otu (*Isatis tinctoria* L., *Isatis constricta* Davis) Türleri ile Yün Hali İpliklerinin Boyanması ve Elde Edilen Renklerin Bazı Haslık Değerlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma", *Tarım Bilimleri Dergisi*, 2001, 7 (3), ss.42-47.

³¹ Starr, s.84.

Venediklilerce adeta tefecilik yapsalar da para kaynağı olarak görüldüklerinden dolayı kendilerine dokunulmamaları ve bu nedenle Venedik'in politikası sonucunda ticaret ve tefecilikle çok zengin olmalarıydı.³²

Girit'in para ticaretine bakıldığında her ne kadar Hristiyan ile Yahudi tefeciler arasında bir rekabet söz konusu olsa da Venedikli yetkililerce Yahudi tefeciler en yararlı grup olarak kabul edilmiş ve kendilerine özel mali düzenlemeler getirilmişti.³³ Fakat Yahudi toplumu özel mali düzenlemelere tabi tutulmana rağmen toplu olarak vergi ödemekle mükellefti. Yahudiler, Girit'te bulunan Ortodokslar ve Katolik Hristiyanlara nazaran daha yüksek miktarlarda vergi ödemek durumunda kaldılar. Venedik'in Yahudilere fazla vergi yüklemesinin sebebi muhtemelen Yahudi cemaatinin ekonomik durumunun diğer toplumlara göre çok daha iyi olmasından kaynaklanıyordu. Venedik Senatosu'nun Yahudilere kısmi ayrıcalık vermesinin en büyük sebeplerinden biri bu vergilerdi. Çünkü hem savaş durumunda ortaya çıkan askeri amaçlar hem de Venedik'ten Girit'e gönderilen memurların ihtiyaçlarını karşılamak için kamu fonları mevcut ya da yeterli olmadığında Venedikli yetkililer Yahudilerden borç alabiliyorlardı. 1376-1381 yılları arasında Venedik Devleti ile Ceneviz arasında yaşanan mücadelede³⁴ Venedikli yetkililer bu savaşı finanse etmek için yine Girit Adası'ndaki Yahudilerden büyük miktarlarda borç para almaya yönlendirildi.³⁵ Orta Çağ'da da sık görülen ve ağır yük getirdiği durumlarda sıkıntıların baş göstermesine sebebiyet veren vergi sorumluluğu Yeni Çağ'da da devam etmiştir. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Venedik Devleti'nin Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda Venedikli yöneticiler yine Yahudilerden borç almışlardır.³⁶ Yararlanılan kaynaklarda Yahudiler ana çalışma konusunu oluşturduğu için salt Yahudi cemaatinin ekonomisine odaklanılmıştı. Bu durumda Girit Adası'nda Venedikli yöneticilerin yalnızca Yahudilerden vergi ve borç aldıkları düşüncesi oluşmamalıdır. Venedik Devleti Girit Adası'ndaki tüm toplumlardan olabildiğince faydalanıyordu. Özellikle savaş zamanlarında adadaki herkes imkanları dahilinde vergi vermekle yükümlüydü. Nitekim 31 Ağustos 1453 tarihli Venedik Senato kayıtlarına göre Giacomo Loredan'ın önderliğindeki gemilere Girit Adası'ndaki Yahudiler de dahil olmak üzere herkesten ve her konuda mali destek sağlanması yönünde karar alınmış olması bir önceki ifadeyi destekler niteliktedir.³⁷

³² Detorakis, p.185.

³³ Starr, p-82.

³⁴ 1376-1381 yılları arasında Ceneviz ve Venedik Devleti arasında meydana gelen savaş, tarihte Chioggia Muharebesi olarak geçmektedir. Torino Barışı ile sonuçlanan bu savaş sonunda iki İtalyan deniz devleti de ağır kayıplar vermiştir. Ruthy Gertwagen, "The Contribution of Venice's Colonies to Its Naval Warfare In The Eastern Mediterranean In The Fifteenth Century", *International Journal of Maritime History*, XIX, No. 1 (June 2007), pp.190-191.

³⁵ Starr, p.82.

³⁶ Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında 1463-1479 arasında yaşanan savaş sonrasında, Venedik Devleti savaşın neden olduğu ekonomik yükleri hafifletmek amacıyla anakarasında ve kolonilerdeki gereksiz harcamaların önüne geçmeye çalışmıştır. Girit Adası'nda da aynı uygulama hayata geçirilmiş olmakla birlikte adanın güçlendirilmesi için bir miktar para tahsis edilmiştir. Bu miktarın bir kısmının Yahudilerden alınması kararlaştırılmıştır. ASV, *Senato Mar*, 24 Mart 1485, fol.38.

³⁷ "Omnes intelligunt esse penitus necessarius facit provisionem dando aliquam subventionem pecuniarum galeis nostris capitano viro nobile Iacobo Lauredano nam debentibus galeis ipsi remanet ex certissimus est quis absque subventiones homines et ciurme ille nostre sustineri non poterit et attentis stuctis condicionibus nostris danda sit opra omnis providendi circa hoc per omnes modos quibus mediantibus pecunine haberi possint. Considerato et quis unus ducum qui datur ex venetum galeis nostris valet unum ducatus cui dimidio perperea vadit pars cum scribatur et mandetur regimini nostro crete cum habito punti nostro mandato providere debeat et dare omnimodas opram per omnes illas vias et modos quos magis utiles perstos et neccesarrios esse cognoverint habendi mutuo a iudeis insule nostre crete ducat IV mittendos infallibiles ad manus dicti capitani nostri per totus mens december proxime ad longius quia sic est prorsus nostra intentio et omnio fieri volumus in punctibus neccesaritibus occurrantibus con turcos hoc tam expresse declarato cum dicti ducat IV excoputari debeant in datis sine collectis ipsorum iudeorum de tempore in tempus in terminis duorum annorum." (Herkes, asil kişi Kaptan Jacobo Lauredano'nun komutasındaki gemilerimize mali destek sağlanmasının tamamen gerekli olduğunu anlamaktadır, çünkü bu gemilere yapılacak ödemeler kesinlikle gereklidir ve destek sağlanmazsa mürettebatın ve denizcilerin bu şartlar altında sürdürülebilir olması mümkün olmayacaktır. Bu zor durumlar göz önüne alındığında, bu konuda her türlü yöntemi kullanarak mali destek sağlamak için tüm çabaların gösterilmesi gerekmektedir. Ayrıca, Venedik gemilerimize verilen her bir dukatın değeri bir buçuk dukat olduğundan, Girit'teki yönetimimize yazılması ve emir verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yönetim, kendi yetkisi dahilinde, adadaki Yahudilerden 4000 dukat borç almak ve bu miktarı önümüzdeki aralık ayı boyunca kaptanımızın eline geçecek ve eksiksiz bir şekilde göndermek için en uygun ve gerekli yolları bulmakla yükümlüdür. Çünkü bu, bizim kesin niyetimizdir ve Türklerle

Sadece Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda değil XVI. yüzyılın başlarında kuzey İtalya coğrafyasında meydana gelen ve Venedik'in de 1508-1516 yıllarında dahil olduğu Cambrai Birliği Savaşı'nda da Venedikliler Yahudi tüccar ve tefecilerden destek almışlardır. Venedikliler, vergi vermeyen ya da veremeyecek durumda olan Yahudilerden ise savaş döneminde insan gücü olarak yararlanmışlardır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de yayılcı bir politika izlemesiyle Venedik'in sahip olduğu koloniler Türk tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. 1538 yılında Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan savaş neticesinde Girit Adası'nın birkaç önemli noktasına Barbaros Hayrettin Paşa tarafından saldırı düzenlenmiş ve pek çok köy ateşe verilmiştir.³⁸ Türk istilası beklentisi olduğu için adada Venedikli yetkililerin emriyle Yahudiler hendek kazmakla görevlendirilmişti. Hendek kazanlar dışında savaş ihtimaline dair toplu vergilerin de yine Yahudi cemaati tarafından karşılanması yetkililerce uygun görülmüştür.

Eric R. Dursteler "İstanbul'daki Venedikliler" adlı eserinde "Akdeniz kimlik, kültürler, barış ve çatışma dönemlerinde bireyler ve gruplar arasında ne tür bir etkileşim yaşandığına ilişkin soruları ortaya atmak bakımından mükemmel bir laboratuvar ortamını temsil eder" demektedir.³⁹ Bu laboratuvar ortamında Girit örneğine bakıldığında Girit Adası'nda yaşayan Yahudilerin sadece adanın değil Doğu Akdeniz bölgesinin sakinleri olarak yerel üstü bir Yahudi cemaatine bağlı iç içe geçmiş karmaşık kimlikler oluşturdukları görülmektedir. Girit'teki Yahudi cemaati öte yandan Yunan-Venedik Doğu'sunun tipik bir kurumu olarak bilinmekteydi ve ayırt edici özelliklere sahipti. Akdeniz bölgesinde birçok etnik unsur bulunmaktaydı ve bu unsurlar arasında yoğun ticari faaliyetler yaşanmaktaydı. Akdeniz bölgesindeki Yahudi cemaatleri tüm farklılıklarına rağmen birlik, uyum ve dayanışma içinde yaşar ve ticaret yaparlardı. Girit Adası'ndaki Yahudi cemaatleri de uyum ve dayanışma içinde ticaret ile uğraşırlardı. Yahudiler de geçimlerini ticaretten sağlamaktaydı. Fakat Girit Yahudileri yaşam tarzları, gelenekleri, kültürleri, sosyal uyumları ve konut ayrımı, farklı bir etnik ve dini grup olarak kimliklerini vurgulamışlardır.⁴⁰ Öyle ki bu izole hayat sonucunda diğer ada sakinleri tarafından "öteki" kavramıyla ilişkilendirilmiştir ve gün geçtikçe diğer toplumlarla aralarında belirgin bir ayrım oluşmuştur. Yahudilerin oluşturdukları ayrımsal kimlikle ada genelindeki ticari faaliyetlerinin ve dolayısıyla kazançlarının azaldığı dönemler olmuştur. Yahudi cemaati söz edildiği gibi ticari faaliyetleriyle Akdeniz'de bilinen bir toplumdur. Hatta herhangi bir ekonomik kısıtlama Yahudilerin ticari faaliyetlerini kesintiye uğrattırdı. Yahudiler, Girit Adası özelinde de "kosher/koşer/kaşer"⁴¹ mallarının nakliyesi ve dağıtımıyla kapalı bir ağ oluşturmuşlardır. Bu ağın sermayesi, işleyici, iş modelleri, üretim ve ürünlerinin teslimatı konularında Yunanlılar ve Latinlerle yakın iş birliği yapmaya mecbur kalıyorlardı ve böyle durumlarda kısmen normal ticari ağ ile bütünleşiyorlardı. Yukarıda sözü edilen ayrımcılık tamamıyla hayatın her alanından diğer toplumlardan kendilerini soyutlamak anlamına gelmemelidir. Sonuç olarak Girit Adası'ndaki Yahudiler Eric Dursteler'in cümlesine uygun olarak laboratuvar ortamının bir örneğini göstermektedir.

2.GIACOMO FOSCARINI'NİN *RELAZIONESINE* GÖRE YAHUDİLER

olan acil durumlara karşı bunu yapmak istemekteyiz. Ayrıca, bu 4000 dukatın, Yahudilerin önümüzdeki iki yıl içinde zaman zaman toplanan vergilerinden mahsup edilmesi gerekecektir.) ASV, *Senato Mar*, 31 Ağustos 1453, f.4.

³⁸ Feridun Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, TTK, Ankara 2022, s.288.

³⁹ Eric R. Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler-Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*, çev. Taciser Ulaş Belge, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

⁴⁰ Jacoby, "Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and Conflict", p.252.

⁴¹ Yahudiliğe göre kullanılmasında ve yenilmesinde dinen bir sakıncası bulunmayan, saf olarak nitelendirilen ürünlerdir. Özellikle et ürünlerinde koşer, kasaplar arasında bir rekabete konu olmuştur. Koşer kasaplarla ilgili kararname dahi yayınlanmıştır. Etin Yahudi dinine uygun zamanda ve şekilde kesimi Yahudi cemaati için oldukça önemli bir husustur. Lauer, p.133. Ayrıca Girit ekonomisinde önemli bir yeri bulunan koşer şarapları da Balkanlar, İstanbul, Rodos ve İskenderiye'deki Yahudiler tarafından tüketilmekteydi. XVI. yüzyılda Girit şarabı üretimi ve ihracatı en yüksek seviyesinde olsa da gayrimüslimlerin hazırladığı şarabı Yahudilerin tüketmesi yasaktı. Arbel, p.292.

Venedik Cumhuriyeti XIII. yüzyılın başlarında adaya yerleşmeye başladığında adayı *sexteria/sestiere* sistemiyle başkentin Kandiye olduğu altı bölgeye ayırmıştı.⁴² Taksimatı yapılan bölgelere Venedik'ten yerleşimciler getirilmiş ve adada bir *duka* görevlendirilmişti.⁴³ Dolayısıyla Girit Adası'ndaki ekonomik ve ticari gelişmeler, isyanlar, savaş hazırlıkları ve Venedikli yetkililerin halka davranışları gibi konular duka aracılığıyla Venedik'e rapor olarak sunulmaktaydı. Venedik'in atadığı görevlilerin bazıları adadaki keyfi uygulamalarından dolayı bazen yerli halkın bazen de azınlıkta bulunan toplumların şikayetlerine konu olurlardı. Yahudi cemaati de Venedik tarafından adaya atanan görevlilerin keyfi uygulamalarına maruz kalıyorlardı. Yahudi topluluğu uğradıkları haksız muameleleri liderleri aracılığıyla Venedik'e bildiriyorlardı. Ancak Yahudi cemaat liderleri 1567 yılında Venedik hükümetinin keyfi kararlarından usandıkları için kendi yönetmeliklerini yayınlayarak Venedikli yöneticileri eleştirmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Venedik Cumhuriyeti tarafından geniş yetkilerle Girit Adası'na gönderilen Provveditore Generale Giacomo Foscarini⁴⁴ aralarında Castelnovo ve Bonifacio'nun da bulunduğu çeşitli bölgelerdeki Yahudilere bir dizi emir göndermiştir. Giacomo Foscarini'nin yayınladığı bu emirler sadece Yahudilerle ilgili olmamakla birlikte onları da büyük ölçüde etkilemişti. Giacomo Foscarini Yahudilerin sosyo-ekonomik yaşantılarına dair oldukça olumsuz tavırlar takınmıştır.⁴⁵ Bu noktada Giacomo Foscarini'nin Yahudilere karşı tavrına dair önceki dönemlerde bazı akademik "tartışmaların" olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Giacomo Foscarini ve Yahudiler üzerine uzun bir makale yazan Zvi Ankori, yedi ciltlik "Osmanlı Tarihi" adlı eserin sahibi Wilhelm Zinkeisen'in kitabının IV. cildinde Giacomo Foscarini'yi anlatırken metodolojik hatalar yaptığını, henüz arşiv kaynakları tam açılmamışken tek bir paragraftan değerlendirme yapıp bunu bilim dünyasına sunmasının sorun yarattığını ifade etmiştir.⁴⁶ Wilhelm Zinkeisen'in Giacomo Foscarini'nin emirlerinden aldığı kısım şu şekildedir:

*"Her şeye rağmen, Foscarini'nin yüzyılların önyargıları altında, muhtemelen büyük bir bölümü zorunluluktan kaynaklanan kaçınılmaz gerçekler haline gelen meselelerde, zamanının üzerinde durduğunu beklemek büyük bir yanlış olacaktır. Aksine, fanatik bir kırgınlıkla Hristiyanların örneğin Hristiyanlık alemi için skandal niteliği taşıyacak biçimde balolarda ve ziyafetlerde özel evlere çekilen ve burada kökenlerinden ziyade ahlaksız davranışlarından dolayı tepki çeken Yahudi fahişelerle yasak ilişkilerine karşı çıkıyordu. Kısacası, Girit'te ezelden beri arsız zanaatlarını hiç gizlemeden icra eden fahişeler çıkartan sınıf, Yahudi sınıfı idi. Onların Hristiyanlarla ilişkilerinden ise Foscarini'nin amansız bir nefretle kovuşturduğu ayrı bir gayrimeşru nesil ortaya çıkmıştı."*⁴⁷

⁴² Venedik'teki sestiere olarak adlandırılan altı bölgenin isimleri ise şu şekildedir: San Polo, Castello, Santa Croce, Dorsodura, San Marco ve Cannareggio. Her bir sestiere Venedik'in tarihi ve coğrafi özellikleriyle ilintilidir. Bkz. Giorgio Ravegnani, *Bisanzio e Venezia*, Mulino 2020, s.133.

⁴³ Venedik Devleti'nin Girit Adası'na atadığı en yüksek rütbeli görevli, baş yöneticidir. Kaymakçı, ss.38-39.

⁴⁴ Giacomo Foscarini 1574-1577 yılları arasında Provveditore Generale unvanını alarak olağanüstü yetkilerle Girit Adası'na gönderilen ve adada reform niteliğinde düzenlemeler yapan bir görevliydi.

⁴⁵ Girit'teki yerli Ortodoks ve Katolik Hristiyanlar arasındaki Yahudi karşıtlığının temeli XIII. yüzyıla kadar inmektedir. XIII. ve XIV. yüzyıl Girit şehirlerinde Yahudiler ve Hristiyanlar arasında sosyal ve kültürel dinamikler kısmi bir ortam yaratmış, toplumlar birbirleriyle günlük ilişkilerde karşılaşmışlardı. Yahudi cemaati kendi içinde izole ve ayrılmış bir yaşam şeklini tercih etmişti fakat bazı ekonomik girişimler ve iş birliği nedeniyle bireysel düzeyde etkileşim içinde olmaları gerekmişti. Faydacı amaçlarla sınırlı kalan etkileşim zaman zaman Yahudilere karşı bireysel düşmanlığı şiddetlendirmişti. Venedikli yetkililer, şiddetin arttığı dönemlerde Yahudi ve Hristiyan cemaatler arasında arabulucu rolü üstlenirdi. Venedik Devleti'nin Yahudilere yönelik kısıtlayıcı ve koruyucu politikası halk arasında Yahudilere karşı "öteki" algısının oluşmasına ve Girit halkı arasında sosyal bölünmeye neden olurdu. Sosyal alandaki bölünme Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki etnik-dinsel ve kültürel farklılığa dayandırılırdı ancak siyasi düzeyde Yahudilerin Venedik Devleti'nin sadık tebaası olarak görülmesi halk arasındaki bölünmenin asıl nedeniydi. Jacoby, "Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and conflict", ss.274-275.

⁴⁶ Zvi Ankori, "Giacomo Foscarini and the Jews of Crete: A Reconsideration", *Michael: On the History of the Jews in the Diaspora*, 1981, s.22.

⁴⁷ "Ordine che non possi alcuni piano star al servizio di Hebrei vedendosi quanti mal effetti possono nascer dalla fanto in firisica, pratica che tengono molti spiani et specialmente di bassa et il conditione con li hebrei che vivono in questa citta stando molti del'uno et l'altro sesso nelle proprie case, et al vuitio suo et molto donne come balie lattando li loro figlioli et tanto intrisicandosi

Zvi Ankori de Wilhelm Zinkeisen'in bu paragraf alıntısıyla bir Yahudi karşıtlığı düşüncesine yol açabileceğini söylemiştir. Giacomo Foscari'nin emirlerinde Yahudilerle ilgili geçen bir kısım da Yahudi kadınlarla cinsel ilişkilerin yasaklanması üzerinedir:

“İnsanların işlediği günahların, Tanrı'nın haklı öfkesini uyandırarak cezayı hak ettirdiği herkes tarafından bilinmektedir ve en açık olanlar, kamu cezasıyla cezalandırılan günahlardır. Bu günahlar arasında en çok nefret edilen, zina ve fuhuştur. Eski zamanlarda zina yapanların, aynı din ve inançtan olsalar bile ölüm cezasına çarptırıldığı bilinmektedir. Tanrı'nın emrine karşı gelmenin, daha da fazla hoşnutsuzluğa neden olduğu düşünülmelidir. Bu şehirde Hristiyan erkekler ile Yahudi kadınlar arasında işlenen zina ve fuhuş Tanrı'nın emirlerine aykırı olarak büyük bir rahatsızlık yaratmaktadır. Hristiyan erkekler, Yahudi kadınlarla cinsel ilişkiler kurarak bu günahları işlemektedir.”⁴⁸

Giacomo Foscari'nin emirlerinden (ordini) sonra yayınladığı relazionesinde ise Yahudi kadınlar hakkında Hristiyanlarla ilişkilerinin ve sosyal etkileşimlerinin çok yaygın olduğunu, yalnızca Yunan kadınlarının gitmediği özel evlerde düzenlenen tüm şenliklere değil ayrıca bulunmaları gerekmeyen diğer evlerdeki etkinliklere de katıldıklarını ve düzenledikleri eğlencelerden sonra sayısız “yaratık” doğduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ Giacomo Foscari, Yahudi kadınlarla ilişkiye verilecek cezanın da kişinin Venedik Cumhuriyeti'nin hâkim olduğu tüm topraklarından sürgün edilmesi, 10 yıl boyunca kadirgelerde kürek çekmek ve 500 libre para cezası olduğunu belirtmiştir. Yahudi kadınlar ise herhangi bir Hristiyan eğlencesinde, ziyafetlerinde, danslarda ve benzeri etkinliklerde görülürlerse şehir sokaklarında kırbaçlanacaklardı, babaları ve kocaları kürek mahkumiyeti ile karşı karşıya kalacaklardı, eğer dul Yahudi kadınlar bu tarz etkinliklerde yakalanırlarsa Kandiye Krallığı'ndan tamamen sürüleceklerdi.⁵⁰ Yahudi kadınlarıyla ilgili bu kararların dışında Latinler ile Yahudiler arasında evliliğin pek de mümkün olmadığını ifade etmek gerekir. Ayrıca herhangi bir yaşta veya herhangi bir konumda olan kadın-erkek fark etmeksizin hiçbir Hristiyan'ın bir Yahudi'ye hizmet etmeyeceği, Hristiyan bir kadının Yahudi birinin çocuğunu emzirmeyeceği de emirler arasındadır.⁵¹ Emirlerle karşı gelindiği takdirde yasakları çiğneyen kişiler şehir meydanında dövüldükten sonra 5 yıl şehirden sürgün edilirdi. Yahudilere karşı yapılan bir başka ayırım Yahudileri Hristiyanlardan ayırt etmek için Yahudilerin sarı baret veya şapka takma zorunluluğu idi.⁵²

Yahudi toplumunu derinden etkileyen bir diğer önemli konu da Venedik kolonilerinde olduğu gibi Girit Adası'nda da idam cezalarının yerine getirilmesi ve bu görev için Venedikli yetkililer tarafından bir erkeğin seçilmesi idi. İnfaz eylemi, suçlunun gömüleceği düşünülen Yahudi mezarlığında yapılırdı. Venedik Cumhuriyeti, aynı uygulamayı Girit Adası'nda da gerçekleştirmek için çeşitli düzenlemeler yapmıştı. Venedikli yetkililer tarafından XIV. yüzyılda Korfu ve Eğriboz'da (Negroponte), XV. yüzyılda da Moron ve Koron'da suçluları idam etmek için bir Yahudi'nin görevlendirilmesinin gelenek olarak kabul edildiğini belirtmek gerekir. Venedik Devleti, aynı uygulamayı Girit Adası'nda da

che con grande affectione causata da donni” *Raccolta di Decreti di Giacomo Foscari dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577*, BMC, ital 326, fol.115; Zinkeisen, ss.493-494.

⁴⁸ “E cosa già nota a cadauno che gli peccati che commerci gl'uomini sono quelli che incitano la giusta ira del sov laddio all meritari castighi et quelli che sono piu palesi sono anco per il suui con publica pena puniti fra quali peccati e abhorito principalmente quello dell'ad ulterio et della fornicarne in tanto che sollevano a per esso gl'antichi gl'adulteri essere di pena capitale castighare ancor che fossero di una medesima religione et culto contra guase si estende il comandamento di Dio quanto piu si deve credere che debba straordinariamente dispiacere a sua ... gli insiciti et abminevoli congressi et adulteri che si commettono in questa citta fra uomini xristiani et donne hebreia con legnali havendo essi xristiani connereono comercio” *Raccolta di Decreti di Giacomo Foscari dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577*, BMC, ital 326, fol.12

⁴⁹ Ancori, s.28

⁵⁰ *Raccolta di Decreti di Giacomo Foscari dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577*, BMC, ital 326, fol.12.

⁵¹ Ancori, s.51.

⁵² “conveniente che detta hebrei hanno degli uno correnti tali ordinano et fattuino che ... loro non ha così ardito portare la bereta segna o capello ne consegna ne senza segna ma debbana senza alinare essutato semper etadagni tempo portare la bereta et li capelli gialli” (Bu nedenle, Yahudilerin belirli bir düzenlemeye uymaları gerekmektedir; onlar belirtilen talimatlara göre hareket etmeli ve asla işaretli bere veya şapka giymemelidir. Her zaman ve her koşulda sarı baret ve sarı şapka takmaları gerekmektedir.) ASV, *Duca di Candia*, b.17, fol.124v.

gerçekleştirmek için çeşitli düzenlemeler yapmıştı. Fakat Girit Adası'ndaki Yahudi erkekleri bu görev için istekli değillerdi. Nitekim Yahudi celladın bir Yahudi kanı dökebileceği ihtimali bile onlar için dehşet vericiydi. Venedikli yetkililer adet haline getirdikleri infaz görevi için Yahudi erkeklerini cellat olarak hizmet etmeye zorladılar. Venedikli yetkililer daha ileriye giderek Resmo'da bir bildiri yayınlayıp 24 saat içinde suçluyu infaz etme görevinden kaçan Yahudilerin gettolarında toplanmalarını emretmişlerdi. Aksi takdirde asılacaklarını belirtmişlerdi. Sicilyalı bir Yahudi o gün için idamı gerçekleştirmeye ikna edilmişti. Nüfuzlu Yahudiler bazı dönemlerde bu uygulamanın kaldırılması için girişimlerde bulunmuş olsalar da kendilerinin önemli attettikleri özel günlerde cellat olarak bir Yahudi'nin görevlendirilmemesini Venedikli yetkililere kabul ettirebilmişlerdi.⁵³ Kandiye hahamı ve nüfuz sahibi Yahudi lideri Eliyyah Capsali de XVI. yüzyılda yaşanan Yahudi esirler ve cellatlarıyla ilgili mevzularda Venedik yönetimine isteklerini bildirerek bu konuda önemli bir rol üstlenmiştir.⁵⁴

SONUÇ

Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda özellikle Kandiye, Resmo ve Hanya gibi şehirler incelendiğinde, Yahudi toplumunun adanın çok kültürlü yapısının bir parçası olarak görüldüğü açıktır. Yahudiler birçok konuda adada yaşayan diğer halklardan daha bütünleşmiş görüntüsüyle ticaret, zanaat ve mali hizmetler gibi ekonomik alanlarda etkinlik göstererek adanın ekonomik dokusuna katkıda bulunmakla birlikte dini, siyasi ve sosyal kimliklerini koruma mücadelesi de vermişlerdir. Cemaat liderlerinin etkin olduğu dini merkezleri olan sinagoglar sadece ibadet edilen bir yer değil, aynı zamanda cemaat içi eğitim, temsil faaliyetleri ve hukuk işlerinin yürütüldüğü çok fonksiyonlu kurumlar olarak adada Yahudi toplumunun merkezi rolünü üstlenmiştir. Venedikli yetkililer adada yaşayan Yahudi toplumuna görece geniş dini serbestlik tanımıştır. Ancak toplumsal hayatın sınırlarını da açıkça belirlemiştir. Yahudi toplumunun belirli mahallerde yaşaması, farklı giyinmesi ve kamusal rollerde görünmemesi çizilen sınırlardan birkaçını oluştursa da Yahudilerin vergi verme, yerel halkla ekonomik ilişkileri ve vergi ödeme hakkının korunduğu da kaynaklarla destelenmektedir. Venedik Devleti'nin Yahudi toplumuna uyguladığı pragmatik tolerans sayesinde kısmen kısıtlamalarla karşılaşmış olsalar dahi Yahudiler Avrupa bölgelerinde rastlanan ağır ayrımcılıklara kıyasla adada dini özgürlüklerinin yanı sıra ekonomik faaliyetlerini de sürdürebilmişlerdir. Ele alınan çalışmayla birlikte Girit Adası'ndaki Yahudi toplumunun pasif bir azınlık olmadığı aksine aktif bir ekonomik ve sosyal faktör olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

⁵³ Starr, pp. 75-76.

⁵⁴ Starr, p.75.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

ASV, **Duca di Candia**, b.17, fol.124v.

ASV, Senato Mar, 24 Mart 1485, fol.38.

ASV, **Senato Misti**, 27 Marci (Mart) 1403, f.71;

ASV, **Senato Misti Registre**, 27 Ekim 1448, fol.82v.

Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577, BMC, ital 326, fol.12.
The Pilgrimage of Arnold von Harff, trs. Malcolm Letts, Printed for the Hakluyt Society, London 1946, ss.118-119.

Birincil Kaynaklar

DEMİRKENT, Işın, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)-İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2013.

Geoffroi de Villehardouin Henri de Valenciennes, *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Araştırma Eserler

ADİYEKE, Ayşe Nükhet Adıyeke-ADİYEKE, Nuri, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

ANCORI, Zvi, "Giacomo Foscarini and the Jews of Crete: A Reconsideration", *Michael: On the History of the Jews in the Diaspora*, 1981, pp.9-118.

ARBEL, Benjamin, "Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration", *Centro Tedesco di Studi Veneziani, Interstizi Culture Ebraico-Cristiane a Venezia e nei Suoi Domini dal Medioevo all'Era Moderna*, cura di Uwe Israel-Robert Jütte-Reinhold C. Muller, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2010, pp.281-294.

BORA, Siren, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", *Ege Araştırmaları I Batı Anadolu'da Giritliler*, ed. Tuncay Ercan Sepetçioğlu-Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, İzmir 2019, ss.131-145.

BORYSEK, Martin, "The Jews of Venetian Candia: The Challenges of External Influences and Internal Diversity as Reflected in Takkanot Kandiyah", *Journal of the Medieval Mediterranean* 2014, pp. 241-265.

DETORAKIS, Theocharis, *History of Crete*, Mystis, Iraklio 2015.

DURSTELER, Eric R., *İstanbul'daki Venedikliler-Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*, çev. Taciser Ulaş Belge, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

EMECEN, Feridun M., *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, TTK, Ankara 2022.

GERTWAGEN, Ruthy, "The Contribution of Venice's Colonies to Its Naval Warfare In The Eastern Mediterranean In The Fifteenth Century", *International Journal of Maritime History*, XIX, No. I (June 2007), pp.181-210.

JACOBY, David, “Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and Conflict”, in. David Jacoby, in. David Jacoby, *Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond*, Routledge, London 2018, pp.239-275.

JACOBY, David, “The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to Mid-Fifteenth Century: Some Aspect of Their Evolution”, in. David Jacoby, *Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond*, Routledge, London 2018, pp.157-181.

JACOBY, David, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Routledge, London, 1989.

KAYMAKÇI, Emre, *Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2024.

KIZIL, Süleyman Kızıl- NEŞET, Arslan “Bazı Çivit Otu (*Isatis tinctoria* L., *Isatis constricta* Davis) Türleri ile Yün Hali İpliklerinin Boyanması ve Elde Edilen Renklerin Bazı Haslık Değerlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma”, *Tarım Bilimleri Dergisi*, 2001, 7 (3), ss.42-47.

LAUER, Rena, “Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century”, *Mediterranean Historical Review*, Vol.27, No.2, 2012, pp.129-140.

LAUER, Rena, *Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2019.

MALTEZOU, Chryssa, “From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)”, *Mediterranean Historical Review* (1995), pp.189-201.

MOOREY, Chris, *A History of Crete*, Haus Publishing, 2019.

PAPADIA, Anastasia Lala, “The Jews in Early Modern Venetian Crete: Community and Identities”, *Mediterranean Historical Review* 2012, pp.141-150.

RAVEGNANI, Giorgio, *Bisanzio e Venezia*, Mulino 2020.

SPYRIDAKIS, Stylianos, “Notes on the Jews of Gortyna and Grete”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1988, pp. 171-175.

STARR, Joshua, “Jewish Life in Crete Under the Rule of Venice”, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, Vol. 12 (1942), pp. 59-114.

STEIMANN, Ilona, “Making Illuminated Hagganot in Venetian Candia”, *Mediterranean Historical Review*, 27/2, pp.161-173.

TUKİN, Cemal, “Girit”, *TDV, Cilt: XIV*, İstanbul 1996, ss.85-93.

YILMAZ, Fazlıhan, “Çivit Otunun Yünlü Kumaşlar İçin Doğal Boyarmadde Kaynağı Olarak Kullanılması”, *GSED* 2020, Cilt: 26, Sayı: 45, ss.485-490.

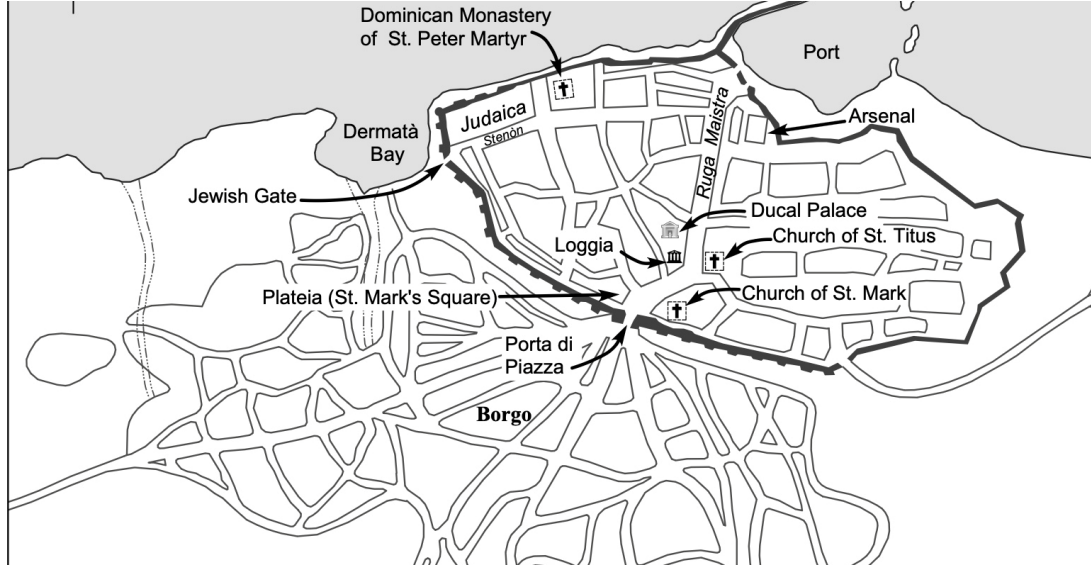
ZINKEISEIN, Johann Wilhelm, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Internet Kaynakları

Ed.C.Kafadar-H.Karateke-C.Fleischer, *Historians of the Ottoman Empire*, Elia Capsali, https://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/default/files/capsali_en.pdf

Eliyyah Capsali, treccani erişim tarihi:15.07.2024.

EKLER

Görsel:1 Yeni Çağ Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda başkent Kandiye'de sınırları duvarlarla belirlenen Yahudi cemaatinin yaşadığı mahalle.

Kaynak: Rena Lauer, *Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2019, s.25.